

Ο Σιατιστινός έμπορος-μετανάστης-επιχειρηματίας και η δράση του έξω από τον «ενοποιημένο» χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας

του Γεωργίου Δ. Δέμπα, Οικονομολόγου

[Η Ομιλία εκφωνήθηκε με αφορμή την 101^η Επέτειο Απελευθέρωσης της Σιάτιστας στις 24-11- 13, στα πλαίσια εκδήλωσης του Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης].

Είναι γνωστό ότι η ελευθερία της Σιάτιστας εξασφαλίστηκε και νομιμοποιήθηκε με τη μάχη της 4^{ης} Νοεμβρίου 1912. Όμως ουσιαστικά οι αξίες της συλλογικής δυναμικότητας και οι όροι της ηθικής οικονομίας, που γεννήθηκαν κατά την οργανωμένη εμπορική μετανάστευση των τέκνων της Σιάτιστας έξω από τον «ενοποιημένο» χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σφυρηλάτησαν επίμονα και συστηματικά την ελευθερία της πόλης αιώνες πριν.

Είναι γεγονός ότι σήμερα η Οικονομική Επιστήμη δεν μπορεί να γίνει κατανοητή, χωρίς τη μελέτη της ιστορικής της εξέλιξης. Επίσης και η Ιστορία, με τη σειρά της δεν μπορεί να κατανοηθεί, αν δεν ληφθούν υπόψη οι συνθήκες που διαμόρφωσαν τις οικονομικές πεποιθήσεις και τα παράλληλα οικονομικά συμφέροντα της κάθε εποχής. Η ανάπτυξη του Εμπορίου των Σιατιστινών και η οργάνωση των εμπορικών επιχειρήσεών τους θα πρέπει να τοποθετηθεί ιστορικά και χρονολογικά στην μεταφουδαρχική κοινωνία, σ' ένα νέο και επεκτεινόμενο κόσμο στον οποίο οι αγορές και το χρήμα είχαν αρχίσει να διαφαίνονται έντονα. Η αυστηρή και άκαμπτη ιεραρχική δομή της φουδαρχικής οικονομίας, που κυριάρχησε στην Ευρώπη το 15^ο αι. περίπου, επέβαλε την παραγωγή και διανομή των αγαθών και υπηρεσιών όχι με βάση την τιμή, αλλά με βάση τη νομιμότητα και τη δικαιοσύνη των συναλλαγών μέσα από το πρίσμα της ηθικής φιλοσοφίας της εποχής. Η αγορά αποτελούσε μια εσωτερική εξαίρεση. Όμως η ανακάλυψη των νέων χωρών, η ροή νέων και εξωτικών προϊόντων από την Ανατολή προς την Ευρώπη και, το σημαντικότερο, μια μαζική εισροή αργύρου και χρυσού από τα ορυχεία του Νέου Κόσμου σηματοδότησαν την ανατολή της εποχής των εμπόρων, την εποχή που ονομάστηκε εμπορικός καπιταλισμός ή μερκαντιλισμός. Πιστεύεται ότι αυτή είχε διάρκεια περίπου 300 χρόνια, από τα μέσα του 15^{ου} έως τα μέσα του 18^{ου} αι., ενώ το τέλος της οριοθετείται από την έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης και τη δημοσίευση του περίφημου έργου « **Ο πλούτος των Εθνών**» του Άνταμ Σμιθ.

Η εμπορική δραστηριότητα των Σιατιστινών, που εκδηλώθηκε δυναμικά αυτήν ακριβώς την ιστορική περίοδο, βρήκε έναν ευνοϊκό οικονομικό περίγυρο και ιδανικές συνθήκες για να αναπτυχθεί και να μεγαλουργήσει στη συνέχεια. Ευτυχώς οπωσδήποτε οι συγκυρίες, αλλά θα πρέπει να συσχετισθούν και με τους όρους διαβίωσης των κατοίκων της Σιάτιστας μέσα στον «ενοποιημένο» χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. «Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας πολλοί Μακεδόνες, για να αποφύγουν τις καταπιέσεις, να απαλλαγούν από τον αφόρητο ζυγό και τη φτώχεια, αλλά και για να βρει διέξοδο το επιχειρηματικό τους πνεύμα, τράπηκαν στη μετανάστευση» σημειώνει εύστοχα ο Αναστάσιος Ν. Δάρδας¹. Και συνεχίζει επισημαίνοντας ότι «...η ασφάλεια όμως στον ορεινούς αυτούς οικισμούς (μέσα στους οποίους συγκαταλέγεται και η Σιάτιστα) δεν εξασφάλιζε συνήθως και όρους άνετης διαβίωσης με αποτέλεσμα, όταν η αύξηση το, πληθυσμού δημιούργησε πρόβλημα επιβίωσης, να εκδηλωθεί μια τάση μετακίνησης προς εκείνες τις χώρες της οθωμανικής αυτοκρατορίας ή του εξωτερικού, όπου οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες ήταν καλύτερες»². Έτσι σταδιακά η οικονομική μετανάστευση των Σιατιστινών, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, εξαπλώθηκε πέρα και έξω από τον «ενοποιημένο» χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, με κύριους σταθμούς «...σε λιμάνια και χερσαίες αγορές του οθωμανικού χώρου που είχαν συχνή ανταπόκριση με αντίστοιχα οικονομικά κέντρα της ιταλικής χερσονήσου, της Αυστρίας, της Ουγγαρίας, της Μαύρης Θάλασσας, της Αγγλίας»³.

«Οι Σιατιστινοί μετέφεραν στην Κεντρική Ευρώπη και κύρια στην Αυστρία, Ουγγαρία και Γερμανία, γουναρικά, δέρματα, κρόκο, νήματα, βαμβάκι και εισήγαν υφάσματα μάλλινα ή μεταξωτά, κοσμήματα, αγγεία κρυστάλλινα ή από πορσελάνη, καθρέπτες με καλλιτεχνικά πλαίσια και άλλα είδη πολυτελείας. Οι περισσότερες Σιατιστινές οικογένειες είχαν μέλη τους στο εξωτερικό, αρκετοί οικογενειάρχες είχαν κάνει τον έμπορο για πολλά χρόνια και γι' αυτό μιλούσαν γερμανικά ή ιταλικά»⁴. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Άγγλος περιηγητής W. Leake, που επισκέφθηκε τη Σιάτιστα το 1805, «όλες σχεδόν οι οικογένειες έχουν από ένα μέλος που ζει ή εμπορεύεται στην Ιταλία, Ουγγαρία, Αυστρία, Γερμανία, ενώ από τους γεροντότερους είναι ελάχιστοι εκείνοι που δεν έζησαν 10 ή 12 χρόνια της ζωής τους σε μια από τις χώρες αυτές»⁵.

Στην Ευρώπη, λοιπόν, και στην εποχή των Εμπόρων διεξάγονταν, όχι μόνο τοπικές, αλλά και σε μεγάλες αποστάσεις διατοπικές εμπορικές συναλλαγές με διαρκώς αυξανόμενο ρυθμό. Στην τελευταία αυτή κατηγορία θα πρέπει να εντάξουμε και τις εμπορικές πράξεις των Σιατιστινών, οι οποίοι ενσωμάτωναν εννοιολογικά μια τριπλή διάσταση:

τον έμπορο, τον μετανάστη, τον επιχειρηματία. Σαν πλούσιοι έμποροι ανέπτυξαν σημαντική δραστηριότητα και εξασφάλισαν πολιτική δύναμη, αποδοχή και κοινωνικό γόητρο. Είναι γεγονός ότι στην Ευρώπη και στην εποχή του εμπορικού καπιταλισμού «... οι μεγάλοι έμποροι δε διέθεταν μόνο δύναμη επιρροής στην κυβέρνηση. Αυτοί ήταν η κυβέρνηση. Και σε ολόκληρη την Ευρώπη, από το 15^ο έως τον 18^ο αι. αποκτούσαν όλο και μεγαλύτερη δύναμη επιρροής στα νέα εθνικά κράτη. Η δημόσια πολιτική και, με τη σειρά της, η δημόσια δράση αντικατόπτριζαν τις απόψεις τους. Επίσης, μπορεί να προστεθεί ότι ένα μεγάλο μέρος της επιρροής τους προερχόταν από το γεγονός ότι για να επιβιώσουν οι έμποροι έπρεπε να είναι περισσότερο ευφυείς από τους απογόνους των παλαιών τάξεων των γαιοκτημόνων. Και η ευφυΐα αυτή εκτεινόταν έως την ξεκάθαρη άποψη του τρόπου με τον οποίο μπορούσε το κράτος να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά τους»⁶. Στα πλαίσια αυτά οι παρεμβάσεις των Σιατιστινών εμπόρων - μεταναστών - επιχειρηματιών σε ζητήματα οικονομικής φύσης πρωτίστως, αλλά και ομαλής κοινωνικής συμβίωσης δευτερευόντως, στέφθηκαν πάντοτε από επιτυχία. Επίσης, φρόντισαν να κατοχυρώσουν και εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους με πιο συγκεκριμένες πολιτικές, οι οποίες αφορούσαν τυπικά και ουσιαστικά την ευημερία τους. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Α. Δάρδας «... στις 8 Ιουνίου 1702 Σιατιστινοί έμποροι με γράμμα τους στον πρόξενο της Βενετίας στο Δυρράχιο Γ. Κούμανο γνώρισαν τον ορισμό αντιπροσώπων τους για ^{εμπορικά} ζητήματα. Το 1705 ο Σιατιστινός Δημήτριος Χατζητριανταφύλλου έγινε γραμματικός στη σκάλα Δυρραχίου. Στο Δυρράχιο ήταν εγκαταστημένος ο Σιατιστινός έμπορος Ιωάννης Νεράντζης που το 1710 έγινε ενοικιαστής τελωνειακών δασμών και πρόξενος της Αγγλίας στο Δυρράχιο»⁷. Αξιοσημείωτη είναι και η συγκρότηση εμπορικής κομπανίας από Σιατιστινούς και Κοζανίτες εμπόρους στην Ουγγαρία το 1708, με δράση όλον το 18^ο αι. Τα μέλη της κατόρθωσαν να κατοχυρώσουν την εμπορική δραστηριότητά τους με προστατευτική επιστολή της 8^{ης} Ιουνίου 1708 από τον ηγεμόνα Φραγκίσκο Ράκοτσι Β⁸.

Σχετικά πάλι ο Α.Ν. Δάρδας υπογραμμίζει: «...την 1^η Ιανουαρίου 1719 εκλέχθηκε προεστός ο Σιατιστινός Δήμος Καπλάνης και, επειδή τα δικαιώματα, οι υποχρεώσεις τους και διάφορα άλλα εμπορικά και κοινωνικά ζητήματα δεν είχαν διακανονιστεί οριστικά, συνήψαν γραπτή συμφωνία με τη δημοτική αρχή του Kecskemet (πόλη της Ουγγαρίας με το αρχαίο όνομα Αιγόπολη) μια συμβολαιογραφική, στις 15 Νοεμβρίου 1721 στην Πέστη, που με ανανέωση ίσχυε επί έναν αιώνα. Από την πράξη αυτή φαίνεται ότι οι έμποροι ίδρυσαν δικό τους εμποροδικείο, για

τις εμπορικές τους διαφορές, και είχαν⁹ τακτοποιήσει τους όρους συνεργασίας και συμβίωσης».

Από την καθαρά επιχειρηματική άποψη, ο Σιατιστινός έμπορος-μετανάστης εγκαταστάθηκε σε χώρες υποδοχής με νέο και άγνωστο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον, το οποίο του πρόσφερε νέες επιχειρηματικές ευκαιρίες, νέα πολιτιστικά και επιχειρηματικά πρότυπα, ενώ του παρείχε όχι μόνο εμπορική υποδομή (αποθήκες, τελωνεία, πιστωτικά ιδρύματα), αλλά και οικονομική πληροφόρηση¹⁰. Όλα αυτά τα χρησιμοποίησε συνδυαστικά σαν πολύτιμα εφόδια και εργαλεία ο Σιατιστινός έμπορος-μετανάστης κι έτσι κατόρθωσε:

1) Να σχηματίσει αξιόλογο εμπορικό και χρηματικό κεφάλαιο, το οποίο βασίστηκε στην προσωπική του εργασία, στην εργασία των συμβοηθούντων μελών της οικονένειάς του και στην ευστροφία του να λαμβάνει τις σωστές αποφάσεις και να εκμεταλλεύεται γρήγορα κι αποτελεσματικά τις επιχειρηματικές ευκαιρίες που παρουσιάζονταν.

2) Να ανταγωνισθεί με επιτυχία στα πεδία της ποιότητας και της τιμής εμπόρους είτε άλλων εθνικών ομάδων της ίδιας θρησκείας, όπως οι Σέρβοι, είτε από διαφορετικές εθνικές ομάδες και θρησκευτικά δόγματα, όπως οι Εβραίοι, οι Αρμένιοι, οι Γερμανοί και οι Ιταλοί.

3) Να πετύχει την επωνυμία και την επακόλουθη αναγνωρισιμότητα μέσα από την καλή φήμη και πελατεία των εμπορικών οίκων που ίδρυσε. Εδώ μπορούμε να αναφέρουμε χαρακτηριστικά τους εμπορικούς οίκους Χατζημιχαήλ και Μανούση, τους οποίους ο Γεώργιος Λάιος πραγματεύεται διεξοδικά σε σχετική μονογραφία¹¹. Αδιάψευστοι μάρτυρες της ακμής αυτών των εμπορικών οίκων μέχρι και σήμερα είναι τα σωζόμενα ομώνυμα αρχοντικά με την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική.

4) Να πραγματοποιήσει στρατηγικές επιλογές σχετικά με τη μεταφορά των δραστηριοτήτων του σε διαφορετικούς γεωγραφικούς τόπους, καθώς επίσης και σε ποικίλους επενδυτικούς τομείς, διαχειριζόμενος όχι μόνο κεφάλαια ανάλογα με τη ζήτηση στην αγορά, αλλά κυρίως τους οικονομικούς κινδύνους οι οποίοι ήταν ακριβώς και το αντικείμενο ης εκμετάλλευσης του¹².

5) Να διαμορφώσει ένα «όραμα», μια εικόνα του μέλλοντος σχετικά με την προσωπική επιτυχία του (success story), που και θα αντανakλούσε θετικά στην πνευματική, πολιτισμική και οικονομική αναβάθμιση της γενέτειράς του. Έτσι συνειδητοποίησε ότι θα έπρεπε να αγωνισθεί σκληρά για να υλοποιήσει το «όραμα» του, το οποίο δικαιώθηκε ιστορικά και αποδείχτηκε διαχρονικά αποτελεσματικό, γιατί ήταν: κατανοητό, επιθυμητό (συμβάδιζε με τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα, τόσο του ιδίου, όσο και του κοινωνικού περίγυρου της Σιάτιστας), εφικτό (απαρτίζονταν από ρεαλιστικούς, επιτεύξιμους στόχους),

επικεντρωμένο (δηλαδή αρκετά σαφές, για να υποδείξει την κατεύθυνση των αποφάσεων που έπρεπε να ληφθούν), ευέλικτο (δηλαδή αρκετά γενικό, ώστε να επιτρέπει την ανάληψη ατομικών πρωτοβουλιών, αλλά και εναλλακτικών δράσεων, όταν μεταβάλλονται οι συνθήκες) και μεταδόσιμο (κοινό όραμα και οδηγός δράσης ενός μεγάλου αριθμού ατόμων).

Η δημιουργία ενός αποτελεσματικού «οράματος» καταλήγει τελικά σε «κατεύθυνση πορείας» που οδηγεί στο μέλλον και η οποία είναι ελκυστική, εφικτή, συγκεκριμένη, ευέλικτη και μεταδόσιμη. Μήπως αυτήν την «κατεύθυνση πορείας» πάντοτε προς το μέλλον, δεν ακολούθησαν και δεν ακολουθούν μέχρι και σήμερα όλοι οι Σιατιστινοί έμποροι και επιχειρηματίες, είτε δραστηριοποιούνται στην ημεδαπή, είτε επιχειρούν στην αλλοδαπή; Μήπως η εξωστρέφεια και ο εξαγωγικός προσανατολισμός της χώρας μας σήμερα δεν αποτελούν κρίσιμες παραμέτρους που θα σηματοδοτήσουν άμεσα την οικονομική μας υπόσταση και κατ' επέκταση την εθνική μας ελευθερία και κυριαρχία;

Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά δόθηκε και δίνεται από το διαχρονικό τύπο του Σιατιστινού εμπόρου-μετανάστη-επιχειρηματία, ΟΧΙ ΜΕ ΛΟΓΙΑ, ΑΛΛΑ ΜΕ ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΣΤΑΣΗ ΖΩΗΣ!

ΠΑΡΑΤΟΜΠΕΣ

(1): Βλέπε ΑΝΑΣΤ. Ν. ΔΑΡΔΑ: «ΟΙ ΑΠΟΔΗΜΟΙ ΣΙΑΤΙΣΤΙΝΟΙ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΤ», δημοσίευση στα «ΣΙΑΤΙΣΤΙΝΑΤ», Εξαμηνιαία ιστορική, λαογραφική, γλωσσολογική έκδοση του Συλλόγου Σιατιστιέων Θεσσαλονίκης, 9-10/1993.

(2): Βλέπε όπως παραπάνω ΑΝΑΣΤ. Ν. ΔΑΡΔΑ: «ΟΙ ΑΠΟΔΗΜΟΙ ΣΙΑΤΙΣΤΙΝΟΙ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΤ... κλπ.

(3): Βλέπε ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ: «ΑΗΤΟΚΡΑΤΟΡΙΕΣ, ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣΤ». Ανάρτηση στο Internet στις 15/4/2009.

(4): Βλέπε όπως παραπάνω ΑΝΑΣΤ. Ν. ΔΑΡΔΑ: «ΟΙ ΑΠΟΔΗΜΟΙ ΣΙΑΤΙΣΤΙΝΟΙ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΤ... κλπ.

(5): Βλέπε W. Leake: «Travels in Northern Greece», τ. Α, όπως παραπάνω ΑΝΑΣΤ. Ν. ΔΑΡΔΑ: «ΟΙ ΑΠΟΔΗΜΟΙ ΣΙΑΤΙΣΤΙΝΟΙ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΤ... κλπ

(6): Βλέπε JOHN KENNETH GALBRAITH: «ΜΙΑ ΣΦΑΙΡΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ», Μία κριτική εξέλιξη, Εκδόσεις «ΠΑΠΑΖΗΣΗ», Αθήνα 2001, Κεφάλαιο 4: ΟΙ ΕΜΠΟΡΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ.

(7): Βλέπε όπως παραπάνω ΑΝΑΣΤ. Ν. ΔΑΡΔΑ: «ΟΙ ΑΠΟΔΗΜΟΙ

(8): ΣΙΑΤΙΣΤΙΝΟΙ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑ

(9): ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ... κλπ.

(10): Βλέπε όπως παραπάνω ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗ-ΙΩΑΝΝΟΥ: «ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΕΣ, ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ... κλπ.

(11): Βλέπε ΛΑΪΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «Η ΣΙΑΤΙΣΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΟΙΚΟΙ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛ ΚΑΙ ΜΑΝΟΥΣΗ (17ος-19ος ΑΙΩΝΑΣ)», Έκδοση Εταιρίας Μακεδονικών Σπουδών (Ε.Μ.Σ), Θεσσαλονίκη 1982.

(12): Βλέπε όπως παραπάνω ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗ-ΙΩΑΝΝΟΥ: «ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΕΣ, ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ... κλπ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΝΑΣΤ. Ν. ΔΑΡΔΑΣ: «ΟΙ ΑΠΟΔΗΜΟΙ ΣΙΑΤΙΣΤΙΝΟΙ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ», δημοσίευση στα «ΣΙΑΤΙΣΤΙΝΑ», Εξαμηνιαία ιστορική, λαογραφική, γλωσσολογική έκδοση του Συλλόγου Σιατιστιών Θεσσαλονίκης, 9-10/1993.
- ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ: «ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΕΣ, ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ». Ανάρτηση στο Internet στις 15/4/2009.
- ΤΣΟΛΗ ΚΕΝΝΕΘ ΓΑΛΒΡΑΙΤΣ: «ΜΙΑ ΣΦΑΙΡΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ», Μια Κριτική Εξιτόρηση, Εκδόσεις «ΠΑΠΑΖΗΣΗ», Αθήνα 2001, Κεφάλαιο 4: ΟΙ ΕΜΠΟΡΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ.
- ΛΑΪΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «Η ΣΙΑΤΙΣΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΟΙΚΟΙ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛ ΚΑΙ ΜΑΝΟΥΣΗ (17ος-19ος ΑΙΩΝΑΣ)», Έκδοση Ε.Μ.Σ (Εταιρίας Μακεδονικών Σπουδών), Θεσσαλονίκη 1982.
- ΤΣΟΛΗ Ρ. ΚΟΤΤΕΡ: Ηγέτης στις Αλλαγές, Εκδόσεις «Κριτική» 2001.
- ΕΥΘΥΜΙΟΣ Δ. ΠΟΥΡΝΑΡΑΚΗΣ: «ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ», Θεωρία και Πολιτική, Εκδόσεις «ΠΑΠΑΖΗΣΗ», Αθήνα 1981.